

زمان سنجی خطبه‌های نماز جمعه اهل بیت علیهم‌السلام

علی انجم شعاع^۱

چکیده

نماز جمعه یکی از اعمال عبادی سفارش شده در اسلام است. این نماز از زمان رسول الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم برگزار می‌گردید. دو خطبه که توسط امام جمعه خوانده می‌شود، از ارکان این نماز است. در این نوشتار سعی شده تا میزان زمانی که اهل بیت علیهم‌السلام برای ایراد این دو خطبه صرف می‌کردند، مشخص شود. این کار برای الگودهی به امامان جمعه در سخنرانی‌هایشان ضروری است. برای رسیدن به این الگو، سعی شده تا همه خطبه‌های موجود از نماز جمعه معصومان علیهم‌السلام استخراج شده و زمان صرف شده در آن، تحلیل شود. همچنین روشی که بر اساس آن، خطبه‌ها زمان سنجی شده، تشریح می‌شود. پس از آن نکاتی درباره وقت خطبه‌ها بیان می‌گردد.

واژگان کلیدی

طول خطبه جمعه، سخنرانی طولانی، اعمال روز جمعه، الگوگیری از سیره معصومان علیهم‌السلام، معارف

حدیث

پیش‌گفتار

نماز جمعه از اعمال مهمی است که در روایات بر برگزاری و شرکت در آن سفارش بسیار شده است. این فریضه چنان اهمیت داشته که آداب و اعمال ویژه‌ای برای آن بیان شده است. یکی از ارکان این نماز، ایراد خطبه‌ها است. در احادیث اهل بیت علیهم‌السلام نکات مختلفی درباره آداب و شرایط خطیب، مخاطب و خطبه بیان شده است. اما با جست‌وجوی انجام شده، نکته‌ای مصرح درباره میزان طول خطبه، یافت نشد؛ بلکه می‌توان از احادیث دیگر همچون روایاتی که به رعایت کشش مخاطب در سخنرانی تأکید می‌کند و احادیثی از این دست، برای تنظیم میزان طول خطبه‌ها بهره برد. روش دیگر، بررسی خطبه‌های باقی‌مانده از معصومان علیهم‌السلام و تحلیل زمانی آن است.

۱. پژوهشگر و دانش‌پژوه سطح چهار حوزه علمیه قم. (a.a.shoa@gmail.com)

روش کنونی خطیبان جمعه آن است که هر خطبه را ۲۰ دقیقه تا نیم ساعت طول می‌دهند. پرسش این است که آیا این زمان، منطبق بر میزان طول خطبه‌های جمعه معصومان علیهم‌السلام هست یا خیر؟

تاکنون پژوهشی که به بررسی طول خطبه‌های معصومان علیهم‌السلام در روز جمعه بپردازد، یافت نشد. برای اجرای این پژوهش، همه خطبه‌های معصومان علیهم‌السلام در نماز جمعه گردآوری شد. سپس با روشی متن هر خطبه، به وقت تبدیل شده و بازه تقریبی آغاز و پایان خطبه به دست آمد. این کار چند فایده دارد:

اول: می‌توان از سیره معصومان علیهم‌السلام در میزان طول خطبه جمعه آگاه شد.

دوم: امامان جمعه، جهت اختصار یا طولانی کردن خطبه، ملاک دینی روشنی خواهند داشت. سوم: شاید مدت زمانی که معصومان علیهم‌السلام برای ایراد خطبه برگزیده‌اند، بازدهی بهتری در تأثیر بر مخاطب داشته باشد. این فرضیه، قابل بررسی در پژوهشی مستقل است. برای رسیدن به هدف تعیین شده، ابتدا روش محاسبه بیان شده و سپس روایاتی که به گزارش خطبه‌های نماز جمعه معصومان علیهم‌السلام پرداخته‌اند، بررسی می‌شود. در انتها چند نکته درباره طول خطبه‌ها بیان می‌شود:

الف) روش محاسبه

برای محاسبه زمان خطبه‌ها سه نکته مد نظر قرار گرفته است:

اول: ابتدا تعداد کلمات متن، با استفاده از تابع len در نرم‌افزار اکسل محاسبه شده است. این تابع، کلمات را شمارش می‌کند. سپس این شماره، در تعداد کلماتی که یک سخنران نماز جمعه در هنگام سخنرانی در یک دقیقه به کار می‌برد، تقسیم شده است. با این تقسیم، مدت زمان سخنرانی مد نظر به دست می‌آید.

دوم: سرعت و لحن هر خطیب در بیان خطبه‌ها با دیگران متفاوت است؛ ولی می‌توان به صورت تقریبی و میانگین، تعداد کلمات ارائه شده در دقیقه توسط سخنرانان را استخراج کرد. با بررسی صوت چند سخنران نماز جمعه، روشن شد که به طور معمول در هر دقیقه، ۸۰ تا ۹۰ کلمه استفاده می‌شود.^۲ با این روش تا حدودی زمان ایراد خطبه‌ها به دست می‌آید.

۲. برای نمونه خطبه نماز جمعه آیت الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی در تاریخ ۱۳۹۸/۱۰/۲۷ به آدرس <https://www.aparat.com/v/ndvgu> و تاریخ ۱۳۸۸/۰۳/۲۹ به آدرس <https://www.aparat.com/v/uk90> و آیت الله سعیدی امام جمعه محترم قم در تاریخ ۱۳۹۷/۱۲/۱۰ به آدرس <https://www.aparat.com/v/ypJxr> بررسی شد.

سوم: در ابتدای برخی خطبه‌ها آمده که ائمه علیهم‌السلام به حمد و ثنای الهی پرداخته‌اند؛ اما متن این حمد، ذکر نشده است. بنابراین می‌توان مثلاً پنج دقیقه به زمان هر خطبه اضافه کرد تا نسبت به محاسبه حذفیات صدر هر خطبه، اطمینان حاصل شود.^۳ همچنین در بعضی روایات آمده که امام علیه‌السلام سوره یا سوره‌های کوچکی بعد از خطبه تلاوت کردند.^۴ افزون بر این در نقل‌هایی وارد شده که ایشان برای مؤمنان دعا می‌کردند و بر پیامبر صلوات‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم صلوات می‌فرستادند و لحظاتی را نیز بین دو خطبه می‌نشستند.^۵ با توجه به این گزاره‌ها، حدود شش دقیقه به زمان کل خطبه اضافه می‌شود. جمع این دو زمان ۱۱ دقیقه خواهد بود.

ب) معرفی خطبه‌ها و محاسبه زمانی

ابتدا خطبه‌هایی که ائمه علیهم‌السلام در روز جمعه ایراد فرمودند، گردآوری شده است. گاهی روایاتی که به گزارش این خطبه‌ها پرداخته، تصریح کرده‌اند که این متن، از دو خطبه تشکیل شده و گاهی چنین تصریحی وجود ندارد. از این رو ابتدا روایاتی آمده که به ذکر دو خطبه پرداخته‌اند و سپس احادیثی که تصریحی به تعداد خطبه ندارند، ارائه شده است.

۱. روایات شامل دو خطبه

چهار روایت، به گزارش دو خطبه پرداخته است.

روایت اول:

حدیثی از کتاب الکافی است^۶ که در آن، خطبه اول با ۳۲۱ کلمه و خطبه دوم با ۴۰۳ کلمه آمده است. با توجه به معیارهای بیان شده، این دو خطبه با هم، حدود ۲۰ دقیقه زمان می‌برد.

نکته مهم این روایت آن است که امام باقر علیه‌السلام در حال آموزش خطبه خواندن هستند. از این رو حدیث مذکور، به دلیل جنبه آموزشی، دارای ارزش مضاعف است.

۳. ن. کذ تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۵۷، ح ۱۹۸.

۴. مصباح‌المتجهج، ج ۱، ص ۳۸۳.

۵. الکافی، ج ۸، ص ۱۷۵، ح ۱۹۴.

۶. الکافی، ج ۳، ص ۴۲۲، ح ۶.

روایت دوم:

این خطبه نیز در کتاب الکافی نقل شده است.^۷ خطیب این نماز، امیر مؤمنان علیه‌السلام است. خطبه اوّل ۶۱۹ کلمه و خطبه دوم ۱۸۱ کلمه است. این دو خطبه با هم حدود ۲۰ دقیقه به طول انجامیده است.

روایت سوم:

این روایت در کتاب من لا یحضره الفقیه از امیرالمؤمنین علیه‌السلام نقل شده است.^۸ این روایت نیز به صورت کامل دو خطبه را شرح داده است. خطبه اوّل این روایت ۶۶۲ کلمه و خطبه دوم آن ۳۶۱ کلمه است که حدوداً ۲۲ دقیقه به طول انجامیده است.

روایت چهارم:

این خطبه نیز توسط امیر مؤمنان علیه‌السلام ایراد شده و در کتاب مصباح المتهجد منعکس گردیده است.^۹ امیر مؤمنان علیه‌السلام مطابق این گزارش، در خطبه اوّل ۱۹۶ کلمه و در خطبه دوم ۲۱۲ کلمه یعنی معادل حدود ۱۶ دقیقه خطبه خوانده‌اند.

نتیجه‌ای که از بررسی این خطبه‌ها و برآورد زمانی آن به دست می‌آید، این است که مجموع دو خطبه با احتساب دعا و صلوات و سوره قرآن و نشستن میان دو خطبه، حدود ۲۰ دقیقه به طول انجامیده است.

۲. روایاتی بدون تصریح به تعداد خطبه

در قسمت گذشته، روایاتی که به گزارش دو خطبه تصریح کرده بودند، ذکر شد. برخی از احادیث، تنها به بیان متن خطبه بدون تصریح به تعداد آن، پرداخته‌اند. در ادامه، مشخصات این خطبه‌ها در قالب جدول ارائه می‌شود:

۷. الکافی، ج ۸، ص ۱۷۳، ح ۱۹۴.

۸. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۴۲۷، ح ۱۳۶۳.

۹. مصباح المتهجد، ج ۱، ص ۳۸۴.

نام منبع	آدرس	نام منبع	آدرس
وقعة صفین	ص ۱۰	دعائم الاسلام	ج ۱، ص ۳۹۱
تهذیب الاحکام	ج ۴، ص ۲۰۲، ح ۵۸۳	تسلية المجالس ^{۱۰}	ج ۱، ص ۴۷۶
مصباح المتهجد	ج ۲، ص ۷۵۲	الامالی للطوسی	ص ۳۷۲، ح ۸۰۰
العمدة	ص ۲۷۱	كشف الغمة	ج ۲، ص ۱۶۳
اعلام الدين	ص ۳۳۳	عوالی الآلی	ج ۱، ص ۲۳
اعلام الدين	ص ۲۶۹	تفسیر العیاشی	ج ۱، ص ۴

در مواجهه با این خطبه‌ها اشکالاتی به نظر می‌رسد که مانع از استفاده آنها برای زمان سنجی می‌شود:

اول: روشن نیست که هر یک این متون، متعلق به یک خطبه است یا دو خطبه. شاید راوی، تنها درصدد نقل یک خطبه بوده و یا فقط به یکی از خطبه‌ها رسیده و نقل کرده، یا اینکه خواسته با یک متن، هر دو خطبه را نقل کند. حال اگر این متون، گزارش یک خطبه باشد، برای محاسبه باید ضرب در دو شود.

دوم: برخی از این روایات، خطبه را مربوط به روز جمعه شمرده‌اند، ولی این که در قالب نماز جمعه بوده، محرز نیست. قرائن دال بر این که خطبه‌ها در غیر نماز جمعه ایراد شده، چنین است:

- برخی از این خطبه‌ها در اوقات خاصی مانند جنگ ایراد شده است. باید بررسی شود که آیا اقامه نماز جمعه در مسافرت و هنگام جنگ، معمول بوده یا خیر.^{۱۱} فعلاً این روایات، قابلیت بهره‌گیری برای زمان سنجی را ندارند.

- برخی از خطبه‌ها دارای پرسش و پاسخ است؛ یعنی حاضران، از معصوم علیه السلام سؤالاتی می‌پرسند و ایشان پاسخ می‌دهند. با توجه به این که در نماز جمعه، بر گوش دادن خطبه‌ها و حرف زدن، تأکید شده، به نظر می‌رسد که این خطبه‌ها، مربوط به نماز جمعه نباشند.^{۱۲}

۱۰. این خطبه در منابع متقدم مانند امالی صدوق و فضائل الاشهر الثلاثة نیز آمده، اما در این کتاب‌ها، به خطبه جمعه بودن آن اشاره‌ای نشده است.

۱۱. ن. کذ بصائر الدرجات، ص ۳۰۶؛ الامالی للصدوق، ص ۴۰۵، ح ۱۰.

۱۲. ن. کذ الکافی، ج ۴، ص ۶۶، ح ۴؛ الامالی للطوسی، ص ۳۷۲، ح ۸۰۰؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۲۳۵.

- هرچند بیشتر خطبه‌های نماز جمعه از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امیر مؤمنان علیه‌السلام است؛ اما سخنرانی‌هایی از سایر ائمه علیهم‌السلام نیز در روز جمعه نقل شده است. از سوی مشخص نشده که این سخنرانی‌ها، خطبه نماز جمعه بوده یا نه و از سوی دیگر، جایگاه رسمی نماز جمعه بعد از امیر مؤمنان علیه‌السلام، در دست مخالفان بود. از این رو نمی‌توان گفت که این سخنرانی‌ها، خطبه نماز جمعه باشند؛ مگر این که راوی به آن تصریح کرده باشد.^{۱۳}
 - در برخی از خطبه‌ها گفته شده که رویدادی در حین برگزاری خطبه موجب اختلال در آن شده است. مثلاً در خطبه‌ای، فردی سؤالی می‌پرسد که قرائت خطبه را به هم می‌ریزد و یا به خاطر اتفاقی دیگر وضعیتی ویژه پیدا می‌شود.^{۱۴} طبیعی است که این خطبه‌ها بیش از میزان معمول طول بکشد.^{۱۵}
 - در محتوای برخی خطبه‌ها، فقط حمد و ثنای الهی آمده است. گویا منظور راوی این بوده که نمونه حمد معصومان علیهم‌السلام را گزارش کند. چه بسا اهل بیت علیهم‌السلام پس از این محامد و ثنایا، مطالب دیگری هم فرموده‌اند که توسط راوی حذف شده است.^{۱۶}
 - در برخی از روایات، تصریح شده که این متن، بخشی از خطبه معصوم علیه‌السلام است.^{۱۷} مثلاً راوی تصریح می‌کند که من وارد مسجد شدم و امام در حال خطبه خواندن بودند و من از این قسمت خطبه را شنیدم.^{۱۸} در نمونه دیگری راوی تصریح می‌کند که امام علیه‌السلام در آخر خطبه چنین فرمودند.^{۱۹}
- با این توضیحات مشخص می‌شود که روایات این گروه، نمی‌توانند مورد محاسبه و زمان‌سنجی قرار گیرند.

۱۳. کنه الکافی، ج ۸، ص ۷۲، ح ۲۹.

۱۴. کنه مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۲۳۵.

۱۵. کنه ارشاد القلوب، ج ۲، ص ۲۷۸.

۱۶. کنه الامالی للطوسی، ص ۷۰۳، ح ۱۵۰۹.

۱۷. کنه اعلام الدین، ص ۲۶۹.

۱۸. مناقب آل ابی طالب، ج ۲، ص ۲۶۱.

۱۹. اعلام الدین، ص ۲۶۹.

۳. روایات بدون ذکر خطبه

در برخی احادیث، تنها گزارش شده که معصوم علیه السلام به ایراد خطبه پرداختند، ولی متن خطبه ذکر نشده است.^{۲۰} این موارد نیز برای زمان سنجی خطبه، بهره‌ای ندارد.

ج) نکاتی درباره طول خطبه‌ها

افزون بر نکاتی که درباره طول چهار خطبه نماز جمعه موجود از معصومان علیهم السلام، گفته شد، نکات دیگری هم شایسته توجه است.

اول: در دو روایت، نسبت به خطبه عید فطر^{۲۱} و عید قربان^{۲۲} گفته شده که امام، خطبه دوم نماز عید را همانند خطبه‌های نماز جمعه، کوتاه خواندند. این روایات نشان می‌دهد که معمول خطابه‌های جمعه در آن دوران، طولانی نبود.

دوم: در برخی روایات، گفته شده که امام معصوم علیه السلام خطبه‌ای طولانی خواندند. در عین حال تصریح شده که مردم از شنیدن خطبه طولانی خسته نشده و برعکس موجب تهییج و ترغیب مردم شد. البته در این روایت، اشاره نشده که خطبه امام در روز جمعه بوده و یا خطبه نماز جمعه بوده یا خیر.^{۲۳} شاید از این روایت بتوان استفاده کرد که در مواردی ویژه و خاص، خطیب می‌تواند خطبه‌ها را تا حدی طولانی کند؛ اما باید سعی کند تا با راهکاری، مخاطبان را سرزنده نگاه دارد.

سوم: فحوای برخی روایات، نشان‌دهنده اختصار در نماز جمعه است. به عنوان نمونه خواندن سوره کوتاه پس از خطبه‌ها نشان‌دهنده این معناست.^{۲۴} همچنین در بعضی احادیث تصریح شده که دو رکعتی بودن نماز جمعه، به خاطر تعب و رنجی است که مردم در طی مسافت، متحمل شده‌اند. دلیل دیگر، آن است که امام جمعه، مردم را برای خواندن خطبه‌ها، نگاه داشته است.^{۲۵} از این روایات می‌توان برداشت کرد که خستگی و کسل شدن مردم در هنگام نماز جمعه برای شارع مهم بوده و لذا نماز را دو رکعتی قرار داده است. بنابراین عنایت به خستگی مخاطبان، مورد توجه شارع است و همین نکته باید در میزان طول خطبه‌ها نیز مورد توجه قرار گیرد.

۲۰. ن. کذ الکافی، ج ۸، ص ۳۳۹، ح ۵۳۶.

۲۱. مصباح المتهجد، ج ۲، ص ۶۶۵.

۲۲. مصباح المتهجد، ج ۲، ص ۶۶۲.

۲۳. ن. کذ الهدایة الكبرى، ص ۱۲۵.

۲۴. ن. کذ الکافی، ج ۳، ص ۴۲۱، ح ۱.

۲۵. ن. کذ علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۶۴.

سوم: طولانی‌شدن خطبه‌ها می‌تواند آسیب‌هایی را در پی داشته باشد، همچون:

- خسته شدن مخاطب: از آداب نماز جمعه، گوش سپردن به خطبه‌هاست. حتی روایات، برای چگونگی نشستن در نماز جمعه نیز سفارش‌هایی دارند تا مخاطب، خسته و خواب‌آلود نشود و بتواند از سخنان خطیب بهره ببرد.^{۲۶} با طولانی شدن خطبه، مخاطب، خسته و خواب‌آلود شده و امکان بهره‌مندی از خطبه را نخواهد داشت.

- به هم ریختن تمرکز مخاطب: گاهی در اثر طولانی شدن سخن، تمرکز مستمع به هم می‌ریزد و حتی نکات اصلی خطبه را متوجه نمی‌شوند و یا باعث فهم ناصحیح او از مطالب می‌گردد.

- کم‌انگیزه شدن مخاطب: از دیگر آسیب‌های خطبه طولانی، کم‌انگیزه شدن مخاطبان برای شرکت در نمازهای بعدی است؛ به ویژه اگر مخاطب، فرصت محدودی داشته باشد، با سرعت بیشتری، انگیزه خود را از دست می‌دهد. چنانچه سخنان خطیب بسیار طولانی باشد، مستمع باید وقت قابل توجهی را برای نماز جمعه در نظر بگیرد و این، با برنامه‌های دیگر او تداخل پیدا کرده و برای شرکت در نماز جمعه مردد می‌شود.

- تداخل با آداب دیگر روز جمعه: آداب روز جمعه منحصر در نماز جمعه نیست. این روز دارای اعمال فراوانی است. اعمال بهداشتی، عبادی و غیر عبادی این روز به قدری فراوان است که شاید نتوان در یک روز جمعه، همه آنها را به جا آورد. در روایات آمده که روز جمعه برای مؤمنان بسیار کوتاه و زودگذر است؛ لذا سفارش شده که مؤمنان خود را از روز پنجشنبه برای روز جمعه آماده کنند.^{۲۷} با این توصیفات، طولانی کردن نماز جمعه باعث می‌شود افراد یا از جهت زمانی از سایر اعمال باز بمانند و یا خستگی ناشی از شرکت در نماز طولانی، مجالی برای انجام این آداب به آنها ندهد.

با توجه به نکات یادشده می‌توان گفت که یکی از اصول خطبه‌خوانی در نماز جمعه، افزون بر ارائه مطالب مهم و مفید، دقت در نشاط و خستگی مستمعان است. نباید مخاطب دچار ملالت شود تا بتواند از سخنان امام جمعه بهره ببرد. یک از راه‌کار برای رسیدن به این هدف، کوتاه کردن خطبه و در عین حال، مفید بودن آن برای مخاطب است.

۲۶. ن. ک: بحار الانوار، ج ۸۶، ص ۲۱۴.

۲۷. الکافی، ج ۳، ص ۴۱۵، ح ۱۰.

جمع بندی

در منابع حدیثی، گزارش‌هایی از خطبه‌های اهل بیت علیهم‌السلام و متن آنها وجود دارد. برخی از این خطبه‌ها به صورت کامل نقل شده‌اند و برخی به صورت غیر کامل منعکس گردیده‌اند. با زمان‌سنجی انجام شده از خطبه‌های کامل، مشخص شد که دو خطبه امام معصوم علیه‌السلام با آغاز و پایانش، حدود ۲۰ دقیقه به طول می‌انجامید. از خطبه‌های غیر کامل نمی‌توان برای زمان‌سنجی استفاده کرد. در احادیث، توجه به مستمعان و خسته نشدن آنها مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین طولانی کردن این مراسم، آسیب‌های متعددی به دنبال دارد. البته در زمانی که شرایط ویژه‌ای در جامعه حاکم است، می‌توان زمان بیشتری را برای تبیین مسائل اختصاص داد اما روش بیان و نوع مطالب باید به گونه‌ای باشد که موجب خستگی مخاطب نشود.

کتاب‌نامه

۱. ارشاد القلوب الی الصواب، حسن بن محمد دیلمی، قم، دار الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
۲. اعلام الدین فی صفات المؤمنین، حسن بن محمد، قم، مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸ق.
۳. الامالی للصدوق، محمد بن علی ابن بابویه، تهران، نشر کتابچی، ۱۳۷۶ش.
۴. الامالی للطوسی، محمد بن حسن طوسی، قم، دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۵. بحار الانوار، محمد باقر بن محمد تقی مجلسی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۶. بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم‌السلام، محمد بن حسن صفار، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ق.
۷. تسلیة المجالس و زینة المجالس، محمد بن ابی طالب حسینی موسوی، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیة، ۱۴۱۸ق.
۸. تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود عیاشی، تهران، المطبعة العلمیة، ۱۳۸۰ق.
۹. تهذیب الاحکام، محمد بن حسن طوسی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۱۰. دعائم الاسلام، ابن حیون قاضی نعمان بن محمد مغربی، قم، مؤسسه آل‌البتیت علیهم‌السلام، ۱۳۸۵ق.
۱۱. علل الشرائع، محمد بن علی ابن بابویه، قم، کتابفروشی داوری، ۱۳۸۵ش.
۱۲. العمدة، یحیی بن حسن ابن بطریق، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۷ق.
۱۳. عوالی اللآلی، ابن ابی جمهور احسائی محمد بن زین الدین، قم، دار سید الشهداء، ۱۴۰۵ق.
۱۴. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۱۵. کشف الغمّة فی معرفة الاثمة، علی بن عیسی اربلی، تبریز، نشر بنی هاشمی، ۱۳۸۱ق.
۱۶. مصباح المتهدّد و سلاح المتعبد، محمد بن حسن طوسی، بیروت، مؤسسه فقه الشیعة، ۱۴۱۱ق.
۱۷. من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی ابن بابویه، قم، مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۱۳ق.
۱۸. مناقب آل ابی طالب، محمد بن علی ابن شهر آشوب مازندرانی، قم، نشر علامه، ۱۳۷۹ق.
۱۹. وقعة صفین، نصر بن مزاحم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ق.
۲۰. الهدایة الکبری، حسین بن حمدان خصبی، بیروت، نشر البلاغ، ۱۴۱۹ق.